

Kulin Ferenc Bánffy



I.

■ Azok a kórtünetek, amelyeket a kulturális antropológus a nemzettudatban, a szociálpszichológus a „magyar lelkiállapotban” ismer fel, nem utolsósorban a dualizmus korából örökölt kollektív skizofréniánkból származtathatók. Ezek voltak azok az évtizedek, amelyek újra felszínre hozták az előző (Mária Teréziával kezdődő, s a szabadságharc leverésével záruló) korszak modernizáló törekvéseinek lappangó dinamikáját, s a végletekig kiélezték az abban feszülő ellentmondásokat. Miután az I. világháborút követő évszázad sem oldotta fel, csupán prolongálta őket, magától értődő, hogy értékelésük sem a történettudományban, sem kulturális emlékezetünkben nem juthat nyugvóponttra.

Akkor sem, ha ez az értékrend közjogi alapelvekre, de akkor sem, ha a társadalmi igazságosság szociális és etikai normáira épül. Igaza volt Bibó Istvánnak, amikor leszögezte: a kiegyezés „egész konstrukciója jogilag magyar oldalon, tényleg a dinasztia oldalán volt erősebb, de mindkét irányban mindenekfelett *hazug* volt. [...] illuzórikussá tette a legfontosabb negyvennyolcas vívmány, a parlamenti kormányzás fennmaradását is. Magyarország ugyan felelős parlamenti kormányt kapott, de azzal a feltétellel, hogy parlamentje mindenkor olyan többséggel rendelkezék, amely a kiegyezést magára nézve kötelezőnek elfogadja. Mi történik, ha nincs ilyen többség? Akkor jön a dinasztia katonai ereje, amint az világosan kiderült az 1905. évi váltság alkalmával!”¹

Bibó igazsága azonban nem írja felül Jászi Oszkárét, aki így írt 1949-ben: „...az utolsó harminc év távlatából visszatekintve a Habsburg-monarchiára, legkonokabb ellenfelei sem tagadhatják, hogy a Habsburgok birodalmában a jogrend elviselhetően biztonságos volt, az egyéni szabadságjogokat egyre inkább elismerték, a politikai jogokat folyamatosan kiterjesztették, a nemzeti autonómia elvét növekvő mértékben respektálták.”²

Mindkét diagnózis igazságtartalmát el kell fogadnunk. Bibóé arra ad magyarázatot, miért kellett felrobbannia a nem-

zeti szuverenitást kétféleképpen értelmező szerződő felek államalakulatának, Jászié arra, hogy ha csak néhány évtizedre is, miért konszolidálódhatott a Monarchia konstrukciója, s – miként a legtöbb bukott rendszerrel történni szokott – miért idézi nosztalgiával az emléket az utókor is.

Hogy a harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldhatja-e az emlékezés,³ döntően attól függ: kiket tekintünk hiteles tanúknak az egykori történesek krónikásai közül. Az itt következő írás ezért nemcsak egy nagy regény néhány jelképi erejű epizódját idézi fel, hanem arra a kérdésre is választ keres, mikor, milyen érdekeknek és teóriáknak rendelődhet alá a tudósi és a művészi hitelesség követelménye.

Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című, 1934 és 1940 között megjelent regénytrilógiájáról szólva már csak azért is megkerülhetetlen ez a kérdés, mert a mű fogadtatása egyfelől sikertörténet volt, másfelől „tudományos” előítéletek – részint a világirodalmi mintákból lepárolt esztétikai normák, részint a vélt vagy valós politikai igényekhez igazodó irodalomkritika – szervi betegségeinek állatorvosi lovaként is tanulmányozható. Megszívlelendő Hans Robert Jauss recepcióesztétikai tétéle. Ha igaz az, hogy „Az irodalom történetisége [...] feltételezi a műalkotás, a közönség és az új műalkotás dialógus- s egyben *folymatszerű* viszonyát, [...] ami által »újraszövődik a szál a korábbi irodalmi jelenségek és a jelen tapasztalatai között«,⁴ nem tekinthetjük magától értődőnek, ha ez a »folymatszerű viszony« – kiváltképpen, ha jelentős, nagy műről van szó – bármilyen oknál fogva megszakad”. Még akkor sem, ha a hagyomány kultuszában a *felejtésnek* (Jauss szerint is) fontos szerepe van.⁵

Bánffy Miklós trilógiája esetében nemcsak elgondolkodtató, de mélyreható oknyomozást is igénylő az a tény, hogy egy olyan mű, amelyet számos írónk és irodalomtörténésünk a *magyar regényirodalom* egyik csúcsteljesítményeként értékelt,⁶ az 1980-as évekig nem szerepelt sem a középiskolai, sem az egyetemi irodalomoktatás tananyagában, s hogy ebben a korszakban még A magyar regény történetét elemző legkiválóbb (csaknem ezeroldalas) monográfia is

mindössze két lábjegyzettel utal a szerzőre.⁷ Pedig Bánffy már pályája indulásakor magára vonta a kritika és a kortárs írók figyelmét. Első művét (a *Naplegenda* című egyfelvonásosát) Ady „szeretettel dicsérte”, legnagyobb sikerű drámáját, az 1912-ben színre vitt – Attila alakját és a hun birodalmat felidéző – *Nagyúr* című művét Schöpflin Aladár, Lengyel Menyhért, Halasi Andor, Alexander Bernát, később Tamási Áron is magasztalta, az újra felfedezett remekművét, az *Erdélyi történetet* pedig Móricz Zsigmond minősítette „vitan felül az erdélyi irodalom leggrandiózusabb művének”.⁸

Hogy a hivatalos irodalmi kánonban az *Erdélyi történet* nem kaphatott helyet, abban szerepe lehetett az író arisztokrata származásának és annak is, hogy a legértetlenebb elmarasztaló kritika történetesen a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója, Illés Endre tollából született.⁹ Egyetérthetünk Pomogáts Béla megállapításával, amely szerint „a hatvanas évek politikatörténeti gondolkodása nehezen tudta elfogadni, hogy az ellenforradalmi rendszer korábbi külügyminisztere a történelmi ország egyik legvagyonosabb mágnáscsaládjának tagja őszintén forduljon szembe a huszonöt esztendő rendszer végső politikai következményeivel”.¹⁰ De ez a magyarázat sem áll meg önmagában; hiszen a Kádár-korszak kulturális kormányzata a „Bánffy-ügynél” súlyosabb kérdésekben is engedményeket tett a népi-nemzeti és polgári-konzervatív szellemiségű íróinknak.

Megtévesztő lehet (s látni fogjuk, számos kritikust meg is tévesztett), hogy az *Erdélyi történet* hangsúlyosan politikai szempontú értelmezéséhez maga az író is támpontokat kínált. Ilyenek a háromkötetes mű bibliai kontextust idéző alcímei (I. *Megszámláltattál*; II. *És hijjával találtattál*; III. *Darabokra szaggattatol*), ilyen a főhős több belső monológja,¹¹ és ilyen az írónak a saját művét kommentáló – leggyakrabban idézett – vallomása is, amelyben „a vezetőosztályok mulasztásaiban” jelöli meg az I. világháború utáni összeomlás és a II. világháborúba sodródásunk döntő okát.¹² Az már a „szakma” dolga lenne, hogy az író kommentárjait helyi értékük szerint kezelje, s ne azokból következtessen az élethelyzeteket felvázoló, a szereplők „belső monológjait” rögzítő, illetőleg a dokumentumértékű szövegrészek esztétikai funkciójára.

Az irodalomtörténésznek persze azzal is számolnia kell, hogy a regény ezredfordulónkra eső reneszánszának is vannak politikatörténeti okai. A rendszerváltozás korának magyar társadalma a saját bőrén tapasztalta meg a *kiegyezéses* átalakulás romboló hatásait. Az a politikai világrend, azok a gazdasági törvényszerűségek és civilizációs mechanizmusok, amelyek tőlünk nyugatabbra csaknem egy évszázaddal korábban bontakoztak ki, s amelyek ott a modern demokrácia sokáig működőképes intézményrendszerét is megterem-

tették, a dualizmus kori Magyarországon éppúgy alapjaiban rengették meg az állam és a társadalom öröklött struktúráit, amiként azt a sokkterápiát alkalmazó piacgazdaság tette a rendszerváltozást átélő generációkkal. S a két századforduló hasonló történelmi tapasztalatai a magyar nemzettudatot is krónikus állapotban érték. Sem a Monarchia évtizedeiben, sem a közelmúltunkban nem azért kellett elszenvednünk a modernizáció gyermekbetegségeit, mert etnikai/genetikai és kulturális alkatunk idegenkedett volna a „haladástól”, hanem mert mindkét esetben le kellett térnünk annak magunk által kijelölt útvjáról. A vérbe fojtott szabadságküzdelmeink túlélőit nem annyira az életáldozatok hiábavalóságának tudata: „nem az elvesztett”, sokkal inkább „Az el nem nyert éden fájdalma”¹³ kínozta.

II.

De lépünk túl a recepciótörténet politikai vonatkozásain, és vessünk pillantást a regény néhány olyan mozzanatára, amelyben az író létszemléletének és történetfelfogásának legszembeütőbb sajátosságai ragadhatók meg.

Álljon itt néhány portrévázlat az *Erdélyi történet* arcképcsarnokából, illetőleg egy-egy pillanatfelvétel a regény cselekményének, helyszíneinek és „nagy jeleneteinek” felidezésére.

A legnagyobb gonddal, a lélektani realizmus legkifinomultabb eszközeivel megrajzolt szereplők közül is kiemelkedik Gyerőffy László, a főhős unokatestvérének s egyben legjobb barátjának az alakja. A magas körökből induló, különös képességekkel megáldott fiatalember egzisztenciális és morális leépülésének lélekrajza kedvelt témája a dzsentrit pellengérré állító „kritikai realizmusnak”, de Bánffy mélyebbre hatol a tipizáló jellemábrázolásnál. Nemcsak azzal, hogy azonosul a kallódó ifjút féltő szeretettel gondjaiba vevő főhősével, de azzal is, ahogyan Gyerőffy tragikus sorsát már a regény első részének egyik – filmre kínálkozó – jelenetében előrevetíti. A komponistaként is elismert, virtuóz hegedűművészt ováció fogadja, amíg „mind furcsább, furcsább hatásokat keresve”, „majdnem zenebohócos trükkökkel” szórakoztatja közönségét, de miközben a saját „modern, fájdalmas” hangvételt szerzeményét mutatja be, a hallgatóság többsége visszazökik a bálterembe.¹⁴

Abády Bálint patronáltjai között kitüntetett helye van az „alulról jövő” kivételes tehetségeknek is. Közülük való a repülőgép-tervező Jópál András, aki végül szénégetőként keresi meg mindennapi kenyerét. „Az a fiatal matematikus, aki [...] megoldotta a repülés problémáját a Wright testvérekkel és Santos-Dumont-nal együtt, sőt talán előttük, de lemaradt a bemutatásról. Lemaradt, mivel nem volt pénze a modellhez, motorhoz. Gyanakvó természete miatt is, hiszen akadt

volna, aki megsegíti. Maga Bálint is följánlta neki ezt. De Jópál azt hitte, hogy csak kikémleni akarják titkát.¹⁵

Abády – Jópál András érthetetlen döntésén töprengve – ahelyett, hogy az ifjú zseni gyanakvó természetének kézenfekvő okát keresné, egy „magyar sors”-törvényt vél felfedezni.¹⁶ Úgy érzi: „Van valami nirvánás lemondási hajlam mindenkiben, valami keleties nembánomság a hírnév és siker iránt, amellyel eldobják maguktól mindazt, amiért évekig küzdöttek, és maguk lépnek le a Parnasszusról valami kis sértődöttség vagy csalódás ürügye alatt, néha anélkül is, hogy bár okot keresnének vagy adnának. Tán a magyar virtusnak a másik oldala ez.”¹⁷ Gyerőffy tragédiájának és a Jópál Andrások elkallódásának okát az író pontosabban érzékeli, mint főhőse. Ő is együttérez velük, de azt is látja, hogy az önfeladás járványát, amit Abády egyfajta nemzetkarakterológiai sajátosságként próbál értelmezni, nem valamiféle genetikai fátumnak, hanem a többségi magyar társadalom szellemi alultápláltságának és az uraival szembeni kódolt bizalmatlanságának kell tulajdonítanunk.

Az a távolság az író és a főhős között, amely mindaddig jól bemérhető, amíg a cselekmény a szereplők privát szférájában játszódik, szinte teljesen eltűnik, amikor a politika lesz az események színtere: Abády Bálint gróf Bánffy Miklós alteregója lesz. Mielőtt a szerző metamorfózisát irodalom-, közelebbről műfajttörténeti összefüggéseiben vizsgálánánk, „hallgassunk bele” a regény két, politikai tárgyú dialógusába.

Abády a Szászrégenbe tartó gyorsvonat egyik kocsiában ismerkedik meg dr. Timusán Aurél román ügyvéddel, aki a kezébe adja a bécsi *Reichspost* egyik vezércikkét. „A cikkben a Monarchia kríziséről volt szó. A dualizmus csődjéről. Arról, hogy ez tarthatatlan, hogy a magyar törvényhozás nem elég demokratikus, hogy álparlament, mely csupán osztályérdekeket képvisel, és nem »die Geseimheit der Völker«.”¹⁸ A cikkről kibontakozó diskurzusuk során mindketten kifejtik politikai elveiket. Abády szerint a magyarok és a románok békés együttélése érdekében „lelkileg és gazdaságilag kellene közeledni egymáshoz. Megkeresni a közös érdekeket, megkeresni, amiben egyet tudunk érteni”. A román ügyvéd azonban „praktikusabb” célok irányába terelné a beszélgetést, amikor kijelenti, hogy „Az unió (értsd Magyarország és Erdély uniója) megszüntetése” egyik programpontjuk.¹⁹ A politika sűrűjébe alámerülő Abádynak már ennyiből is meg kell értenie, hogy a Monarchia sorsa nem azon dől el, hogy értelmiségi elitjeik beszélő viszonyban vannak-e egymással. Magasabb körökben keresi hát a megoldást, de ott még váratlanabb ellenállásba ütközik. Az a dilemma, amellyel bécsi diplomata barátja, Slawata szembesíti, nemcsak az együtt élő népek közötti megbékélés reménytelenségére, hanem a kamarilla „ésszerű” tervének

abszurdítására is figyelmezteti. „Mit gondolsz?” – kérdezi Slawata. „Ha a Monarchia mostanság háborúba keveredne valamelyik szomszédjával, mi volna a magyarok álláspontja?” Abády, aki sokáig csak a sajtóból ismerhető, majd a parlamentben elhangzó nyilatkozatok alapján mérlegeli az események várható következményeit, kizárja egy háború lehetőségét, de a magas diplomáciában jártas barátja geopolitikai okfejtésének hatására elbizonytalanodik. Előbb – kötelező lojalitással – bizonygatni próbálja, hogy a „királyhűségéről” ismert magyar nép „meg fog felelni a közös védelem kötelezettségének”, de miután Slawata beavatja a titkos tervbe, mely szerint egy „preventív háborúról” lenne szó, önmagával is meghasonlik. „Amiért Slawata érvelt, borzalommal töltötte el, bár nem tudott elzárkózni annak logikus volta elől. Megint érvényesült benne az a ritka és reá nézve majdnem átkos képesség: megérteni az ellentétes álláspontot, igazát látni annak is, amit természete elutasít. [...] Most is majdnem testi fájdalmat érzett.”

Nem pusztán a Monarchia érdekeit érintő: egy osztrák és egy magyar politikus között zajló taktikai vita tanúi lehetünk, hanem a korunkban eszkalálódó nagyhatalmi konfliktusokat is előrevetítő stratégiai forgatókönyvbe nyerhetünk bepillantást. A preventív háború „műfaja” nem a modern korban születik meg, de a XX. században mindkét világháború kirobbanásában, majd azokat követően minden globális krízis elmélyülésében döntő szerepet játszik. Az a fajta birodalmi észjárás, amely igazolni próbálja a „megelőző csapással” kezdődő háború előnyeit, egy nemzetállam felelősen gondolkodó polgárát csak borzalommal töltheti el. Abády Bálint tudathasadásos reflexiója Slawata felvetésére nemcsak a lélekrajz egyik remeke, hanem a „külpolitikai végzetnek” kiszolgáltatott magyar politika jelképes értelmű dokumentuma is.

Talán ennyi „szövegmintá” is elegendő ahhoz, hogy felülvizsgáljuk és elvessük azt a közkeletű balítéletet, amely szerint Bánffy Miklós regénye az úri rend erkölcsi romlását teszi felelőssé az ország „darabokra szaggatásáért”. Gondolhatnánk, hogy ez a szemlélet csak a marxista történészek gondolkodására volt jellemző, ám gyakran fellelhető a regény korszerűbb interpretációiban is. A Bánffy-életmű egyik kiváló elemzője például úgy véli, hogy az *Erdélyi történet* főhőseinek „ambícióját a sikertelenség letöri, képtelen a kitartó küzdelemre” s hogy „Osztálya, a változó időben, történelmi folyamatokban képtelen volt megújulni, a fejlődés periferiájára sodródott, elszigetelődött, a társadalmi fejlődés kerékkötőjévé vált.”²⁰

Ha igaz lenne, hogy egy ország sorsa kritikus helyzetekben az uralkodó osztály számbeli többségének erkölcsi állapotán áll vagy bukik, nem lehetett volna sem reformko-

runk, sem győztes polgári forradalmunk. Berzsenyi Dániel – mintegy száz évvel korábban – nem lehetett volna tanúja, hogy „Árpád vére miként fajul”, Kölcsey Zrínyije nem aggodott volna, amiért honja „gyáva fajt szült, s érte sírba jut”, Petőfi nem írta volna le, hogy „szégyellenem kell, hogy magyar vagyok”, és sem Széchenyinek, sem Eötvös Józsefnek, sem Kemény Zsigmondnak nem lett volna rá oka, hogy regényeiben, publicisztikai írásaiban és politikai beszédeiben hevesen ostromozza a társadalmi és politikai elit bűneit. De ne feledjük: ugyanaz a Berzsenyi „Látja a Virtust letapodva nyögni, / Látja a Bűnnek koronás hatalmát”, aki így szólt *A magyarokhoz*: „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! / Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély: / Nem félek”. Ugyanaz a Kölcsey írta a *Vanitatum vanitast*, aki a *Himnusz*t. Wesselényi, aki – szűkebb környezetében – az önkontrollját veszítő ember féktelen dühkitöréseivel hívta ki maga ellen a sort, hajlíthatatlan politikusi jellemével vált osztályostársai példaképévé. Széchenyinek ifjú korától birkóznia kellett öngyilkosságra csábító démonjaival, mégis személyes Isten-élményéből merített erőt országépítő vállalkozásaihoz. S ha a korábbi századokra tekintünk vissza, leszögezhetjük: az uralkodó elitek erkölcsi fogyatékossága – sem más népeknél, sem hazánkban – nem a korszellemből fakad, nem nemzeti sajátosság, s nem is „rendszer-specifikus” jelenség. Történelmünk írásos dokumentumainak feldolgozhatatlan mennyisége (prédikációk, peres iratok, családtörténetek) tanúskodik arról, hogy a közerkölcsök – a hatalmi viszonyoktól független, a társadalom valamennyi osztályára, rétegére jellemző – permanens válsága végigkísérte történelmünket, következésképpen nincs okunk közvetlen összefüggést keresnünk a politikai krízisek és a hatalom képviselőinek emberi gyarlósága, erkölcsi vétkei között.²¹

Ez az állítás látszólag kétségbe vonja az irodalom oktató/ nevelő hatását, ám Bánffy Miklós fő művének elemzése éppen azzal a tanulással szolgálhat, hogy ennél a „közvetlen összefüggésnél” bonyolultabb és mélyebben rejlő törvényszerűségek működnek a történelemben.

A fentebb idézett jelenetek és dialógusok is ezekre a mélyebb összefüggésekre utalnak. Annak, hogy egy társadalom nem tud mit kezdeni zseniális tehetségeivel, éppúgy évszázadokra visszanyúló okai vannak, mint annak, hogy a nemzetiségek politikai tájékozódását nem a racionalitás, hanem a magyarsággal szemben kivívandó autonómiájuk vágya (rosszabb esetben fékezhetetlen gyűlöletük) irányítja, vagy annak, hogy egy bécsi diplomata más megoldásokat keres a politikai konfliktusok kezelésére, mint a magyar parlament arisztokrata képviselője.

Az *Erdélyi történet* kordiagnózisa nem igazolja azokat a – napjainkban különösen népszerű – teóriákat sem, amelyek

az uralkodó osztályok történelmi vétkei helyett a „balliberálisok” összeesküvésében: a polgári radikálisok, a szocialisták, a szabadkőművesek aknamunkájában fedezik fel Trianon végső okát. (Nem tárgya ugyan a regénynek, mégis emlékeztetnünk kell arra, hogy a polgári radikális Jászi Oszkár gazdaság- és nemzetiségpolitikai koncepciója mennyire közel állt gróf Bánffy Miklós – alias Abády Bálint – programjához. Azaz sem a nemzeti szuverenitás, sem a társadalmi érdekképviselet alapelveit illetően nem voltak áthidalhatatlan ellentétek a Monarchia utolsó éveinek „bal-” és „jobboldali” politikus-értelmiségi elitjének céljai között!²²) A baloldali demagógok térnyerése, majd a bolsevik puccsisták hatalomátvétele a nemzetállami szuverenitás *eszméjét* is „ösellenségnek” tekintő, világhatalomra törekvő aspiránsok rivalizálásának és a velük szembenálló konzervatív tábor tragikus megosztottságának következménye volt. Abády Bálint reformprogramja nem azért bukott el, mert az „osztálya képtelen volt megújulni”, s nem is azért, mert a baloldal megpuccsolta, hanem mert a „magyarság ügye” az egymással élet-halál harcot vívó nagyhatalmak érdekkonfliktusainak ütközőpontjába került. A Monarchia, az Antant és Oroszország stratégiai céljainak egyetlen közös nevezője volt: a szuverén, történelmi magyar állam likvidálása. S ha a bukásban szerepe volt a magyar politikai elit tehetetlenségének is, az sem magyarázható egyéni kvalitásaik fogyatékosságával. Nem a főhős rezignáltságra is hajlamos alkata nyomta rá a bélyegét magyar országgyűlés működésére, hanem a kiegyezéskori parlamentáris demokrácia eredendő alkalmatlansága a nemzetpolitikai érdekek képviseletére²³ a „mindent szörnyen aláásó pártpolitikával” szemben.²⁴

A reformkor örökségét ápoló magyar arisztokrácia hiába „tanult bele” a parlamentarizmus játékszabályaiba, s hiába próbálta ápolni az udvarhoz fűződő kapcsolatait is, kívül rekedt azon a (nagy)politikai mozgástéren, ahol beleszólt volna az ország sorsába.

III.

A magyar regény *Erdély*-tematikájának addigi történetében egyedülálló volt Bánffy Miklós vállalkozása. Nem a politika világgépét esztétizálta, hanem a művész érzékenységgel hatolt be a politikum legrejtettebb szféráiba. Miközben „megszüntetve megőrizte” magyar elődei és kortársai eredményeit, a XX. századi regény egyik új típusának, a dokumentarista regénynek teremtette meg sajátosan magyar változatát. Lássuk, hol van ennek a helye a magyar s hol a világirodalomban.

Jósika, Kemény, Eötvös történelmi regényeit is átírtatta a politikum, de egyikük sem mondhatta magáról hogy – Bubitsot parafrázálva – „csak én bírok regényem hőse lenni”.

Jókai ars poeticája „megengedte”, hogy az író felülemelkedjen kora katasztrófa felé sodródó politikai konfliktusain, s országgyűlési képviselőként kitért az elől, hogy elvi álláspontot képviseljen korának parlamenti csatáiban.²⁵ Mikszáth szigorú bírálója volt annak a társadalomtörténeti folyamatnak, melynek során kiüresedtek a közélet intézményei, és hamissá, álságossá váltak az azokban szocializálódott karakterek, de az irodalom virtuális hatalmát ő is többre becsülte a pártpolitikai küzdelmek céljainál. Bánffy egyik elődjét sem követi. Hatásának titka mégsem a két nagy író írásművészetétől való elhatárolódásban, hanem – éppen ellenkezőleg – a magyar epika általuk kimunkált modelljeinek szintézisében ragadható meg. Mikszáthhoz kapcsolódik, amikor továbbviszi annak a nemzedéknek az örökségét (is), akiknek már „nem 1848 és az elnyomtatás, hanem 1867 vált a döntő élményévé (Arany László, Asbóth János, Beöthy Zsolt, Toldy István)”,²⁶ főhősének, Abády Bálintnak az alakjában mégis azoknak az arisztokratáknak karakterére ismerünk, akiket Jókai a reformkor hőrszairól (az író saját kifejezésével: „mítoszi alakjairól”) – Wesselényi Miklós báróról és gróf Széchenyi Istvánról – mintázott meg regényeiben.²⁷ Olyan főnemesekről, „akik kivételezett helyzetüket kötelezettségnek élték meg, s a szolgálat szerepében tűntek ki az egész nemzet előtt”.²⁸ Jókaihoz hasonlóan ő sem megálmodta, kitalálta, hanem meglátta, megismerte és ábrázolta annak az osztálynak kivételes képességű és elhivatottságú képviselőit, akiket a „konoksággal határos jellemszilárdság”, „a vállalt eszme, feladat makacs keresztülvitelének” elszántsága jellemezte.²⁹ (És van még egy reformkori zseni – Kemény Zsigmond –, akinek hatása nélkül aligha születik meg Bánffy fő műve. Az erdélyi író-politikus után Bánffy az első, aki szépirodalmi is túllát a magyar belpolitikán, s aki felismeri, hogy az ország sorskérdései értelmezhetetlenek a geopolitikai törvényszerűségek megértése nélkül.)

Bármennyire lehangoló is az a korrajz és kórkép, amit Bánffy a magyar századforduló uralkodó osztályáról ad, s bármennyire összecseng is az „új nemzedék” klasszikusainak (Bródy Sándornak, Justh Zsigmondnak, Tolnai Lajosnak, Szabó Dezsőnek, Iványi Ödönnek, Ambrus Zoltánnak, Móricznak, Babitsnak, Kosztolányinak) epikus látleteivel, az Erdély-trilógia szerzője egy tekintetben felülírta írókortársai diagnózisát. Könyve ugyanis nemcsak művészi reflexióként, hanem a történettudományt is érdeklő politikatörténeti dokumentumként is értelmezendő,³⁰ s ebben a minőségében egy műfaj-történeti,³¹ egy regényelméleti és egy azzal szorosan összefüggő történetfilozófiai problémát is felvet.

IV.

Ez az esszé nem vállalkozhat arra, hogy kijelölje az *Erdélyi történet* helyét a regény jelenkorunkban sem lezárult műfaj-történetében, de arra igen, hogy szembesítse azt egy olyan regényelméleti teóriával, amely éppen a Bánffy-mű utolsó epizódjának esztendejében (1914-ben) született. Következzen néhány idézet a fiatal (akkor még a szellem-történeti iskolát követő) Lukács György *A regény elmélete* című munkájából.

„... a regényhősök – keresők. A keresés egyszerű ténye jelzi, hogy sem célok, sem utak nem lehetnek közvetlenül adva, avagy hogy pszichológiailag közvetlenül és megingathatatlanul adott voltuk nem valóban létező összefüggések vagy etikai szükségszerűségek bizonyos ismerete, hanem csupán lelki tény, amelynek sem az objektumok, sem a normák világában nem felel meg szükségképpen valami.”³²

„Míg tehát az elvont idealizmus lelki szerkezetét szertelen, semmitől nem gátolt, kifelé irányuló aktivitás jellemezte, itt [...] inkább egyfajta passzivitásra irányuló tendencia van jelen; tendencia, inkább kikerülni mintsem felvenni a külső konfliktusokat és harcokat; tendencia, mindent, ami a lelket érzi, magában a lélekben intézni el.”³³

„... minden történés értelmetlen, törekeny és gyászos, de mindig remény vagy emlék sugározza be. [...] Az értelem mindennemű beteljesedésének teljes hiánya van megformálva, ám a megformálás egy igazi életteltesség gazdag és lekerekített beteljesültségévé emelkedik.”³⁴

Nos, kétségtelen, hogy az *Erdélyi történet* nem felel meg annak a fajta regénymodellnek, amelyben a hősök *lelki tényei* nem következnek „valóban létező összefüggések [...] bizonyos ismeretéből”, amelyben erősebb „a tendencia, inkább kikerülni mintsem felvenni a külső konfliktusokat és harcokat”, s amelyben „az értelem mindennemű beteljesedésének teljes hiánya van megformálva”. Igaz, néhány évtizeddel később maga Lukács György is kétségbe vonja, hogy a művészi „megformálás” önmagában „egy igazi életteltesség gazdag és lekerekített beteljesülésévé emelkedhet”, de *A regény elméletének* marxista korrekciója mit sem változtat azon, hogy a fiatal esztéta pontosan jellemezte a műfaj XX. századi történetének egyik irányát. Tegyük hozzá: az a fajta esztétikai világkép, amelyben az emberi szubjektum és a történelmi világ egymástól függetlenné váló létdimenziókra bomlik szét, a késő és posztmodern korban túlnőtt a regény műfaj-elméletén, és – legalább is a nyugati kultúrában – egyetemes érvényűnek tekintett művészetfilozófiai axiómává vált. Sem a fiatal filozófust, sem nagy tekintélyű követőit nem foglalkoztatta az a tény, amelyre Szerb Antal figyelmeztette Lukács György olvasóit. Neves esztétánk és irodalomtörténésünk egyébként *A regény elméletét* „a szellem-történeti iskola

előfutárjának és egyben rekordteljesítményének” tartotta,³⁵ s noha nem bocsátkozott vitába a filozófus tételeivel, a műfaj nemzeti sajátosságait fontosabbnak érezte annak általános érvényű poétikai ismérveinél. Őt idézem:

„A XIX. században, amikor az európai kultúrának nemzeti kultúrákra való széthullása véglegesedett, a regény útja is szétágazott nemzetek szerint. A mai regény is országonként igen különböző aspektust mutat. [...] Általában élesen elválik a nyugati és a keleti típus, aminthogy a nemzetek sorsa is élesen elválik egymástól, aszerint, hogy a Rajnán innen vagy túl élnek. [...] A Rajnán innen, nálunk, a németeknél, az oroszoknál a regény még a valóságot ábrázolja.³⁶

Hogy a magyar regény a „Rajnán innen” is a saját útját járja, arra Bodnár György hívja fel a prózaepika nemzeti sajátosságai iránt érdeklődők figyelmét. Ezt írja Babits Mihály korrajzregényeiről szóló tanulmányában: „A tiszta regényképletekhez mérve persze ezek a század eleji kísérletek mellőzhetőek volnának, mert izgalmasabb és érvényesebb bennük a korrajz és az élet, mint a fikció, és átminősítésük nem a regényi igazság kiterjesztése rájuk, hanem regényesítés. Korrajzaikban és kulcsregényi alakjainak történeteiben azonban a modernizálódó magyar élet látványa forrong, s egy új regényforma keresi benne magát, amely inkább vállalja a dokumentumok helyi értékeit, mint a regényesítés külsődleges és reménytelen hódolatát a belső és külső párbeszédet folytató műfajtörvények előtt.”³⁷

Epilógus

A magyar társadalom nem azért sodródott addigi történetének legsúlyosabb válsága felé, mert értelmiségi elitjéből elszivárgott a jellemerő. Ellenkezőleg! Azért esett ki szerepköréből, mert maga a szerep vált súlytalanná a parlamentáris demokrácia hazai, dualizmuskori viszonyai között. Hogy a népképviselői országgyűlés csak fűgefalevél volt a „meztelen királyon”, azt a 67-esek is tudták, de hogy a császári/királyi hatalom is ki van szolgáltatva a töketelajdonosok által manipulált nagyhatalmi erőviszonyoknak, az csak a világháború kitörésekor vált nyilvánvalóvá. Miként Bánffy életpályája és a magyar arisztokrácia kiválóságainak a két világháború között játszott szerepe bizonyítja: nem azt jelenti ez, hogy szellemi öröksége végképp korszerűtlenné vált volna. „Csupán” azt, hogy ez az örökség a legmagasabb rendű értékeszményeinek megvalósításához – az autonóm személyiség és a nemzeti szuverenitás igényének összehangolásához – akkor nem kínálhatott követhető magatartásmintát. És ezt senki nem látta olyan világosan, mint az író főhős-alteregója, és senki nem örököltette meg olyan dokumentarista hitelességgel, mint gróf Bánffy Miklós.

„A huszadik század egészét meghatározó történeti mozgalmak megjelenésének átfogó igénye [...] messzemenően indokolja, hogy Bánffy alkotását kiemeljük a méltánytalanul elhanyagolt magyar regények közül, amelyek nélkül sokkal egyszínűbb volna irodalmunk. [...] Az *Erdélyi történet* több, mint példázat. Sokszínű világának értékei s fogytékosságai a múlthoz tartoznak, de következményeik révén a jelenben is éreztetik hatásukat. [...] A huszadik század végén, amikor az egyesítés és a szétszakadás erői ismét harcban állnak Európában, különösen időszerű lehet Bánffy háromrészes regénye, mely e fájdalmas folyamat előtörténetének egyik legfontosabb szakaszát különösen árnyalt módon jeleníti meg.”³⁸

JEGYZETEK

- 1 BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem = Uő: Válogatott tanulmányok*. Bp., Magvető, 1986, 585., 587.
- 2 JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Bp., Gondolat, 1982, 45.
- 3 JÓZSEF Attila: *A Dunánál*
- 4 JAUSS, Hans Robert: *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Ford. BERNÁTH Csilla = Uő: *Recepcióelmélet. Esztétikai tapasztalat. Irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, ford. BERNÁTH Csilla et al., Bp., Osiris, 1999, 47., 48.
- 5 Uo., 6.
- 6 Ablonczy László, Bajor Andor, Dávid Gyula, Imre László, Kántor Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Makkai Sándor, Marosi Ildikó, Móricz Zsigmond, Nemeskürty István, Pomogáts Béla, Reményik Sándor, Szegedy-Maszák Mihály
- 7 MEZEI József: *A magyar regény*. Bp., Magvető, 1973
- 8 Ld. NEMESKÜRTY István: *A beteljesült jóslat = Gróf BÀNFFY Miklós: Erdélyi történet*. Bp., Szabadtér, 1993, 829.
- 9 ILLÉS Endre: *Bánffy Miklós. Előszó = BÀNFFY Miklós: Megszámláltattál*. Szerk. MOLNÁR Magda, Bp., Helikon, 1982, 15. Ld. MÁRIÁS JÓZSEF: *Bánffy Miklós. Recepció és utóélet = Magyar szellem erdélyi szellem*. <http://mek.oszk.hu/08500/08506/08506.htm> 29.
- 10 POMOGÁTS Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben*. Bánffy Miklós Pályafutásáról = *Alföld*, 1987, 11. sz., 28–29.
- 11 Egy példa ezek közül: „Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. [...] [Abády] Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbje nem is hisz, de ami [...] mindjobban megmérgezi a politikai életet.” BÀN-

- FFY Miklós: *Erdélyi történet I–III*. Szerk. DÁVID Gyula, Bp., Kolozsvár, Balassi – Polis, 2006, 987.
- 12 „Az Erdélyi történet regény trilógiámat már tudatosan belső parancsból kellett megírnom. Kellett, mert mind növekvő aggodalommal láttam, hogy dacára annak a katasztrófának, ami népünket lesújtotta, senki sem akarta látni azokat a bűnöket, amik odavezettek.” NEMESKÜRTY: *i. m.* (1993), 830.
- 13 VAJDA János: *Harminc év után*
- 14 BÁNFFY: *i. m.* (2006), 47.
- 15 Uo., 537.
- 16 Uo., 538.
- 17 Uo., 539.
- 18 Uo., 221.
- 19 Uo., 222–223.
- 20 MÁRIÁS József: *Bánffy Miklós. Recepció és utóélet = Magyar szellem, erdélyi szellem. Irodalomtörténeti jegyzetek (2003–2009)* <http://mek.oszk.hu/08500/08506/08506.htm>
- 21 Fellapozhatjuk a magyar irodalom történetének a korábbi évszázadokról hírt adó lapjait is. Bornemissza Péter (1535–1584) fő művében (*Az Ördögi kísértetek*) „az ördög kísértéseinek, bűnre csábításainak bemutatásakor azért kerültek a legtöbbször éppen főurak Bornemissza tolla alá, mert a 16. század évtizedeiben a bűnökre ők szolgáltatták a legtöbb tanulságos történet”. *A magyar irodalom története I.: A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 381. Magyar István (a XVI. sz. második fele) *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című művében (1602) – a protestáns hitvitázók többségéhez hasonlóan – a katolikus egyházat bírálja az erkölcsök megromlásáért, Pázmány Péter (1570–1637) ugyanezért a protestánsokra hárítja a felelősséget. *A magyar irodalom története II.: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 130.
- 22 Bánffy Miklós és Jászi Oszkár pártpolitikai ellentétei lehetlenné tették, hogy bizalommal forduljanak egymáshoz. Abády Bálint Jászit azok közé sorolja, akik később az októberi forradalmat és utána a bolsevizmust csinálták. BÁNFFY: *i. m.* (2006), 937. Jászi legfontosabb munkáit (*A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés; A kommunizmus kilátástalansága; A Habsburg-monarchia felbomlása*) Bánffy főhőse nem ismerhette.
- 23 Jól látta Bánffy: „Míg a ’67-esek a sereg nemzeti reformjával akadályozták szövetséges társukat, a ’48-asok az önálló bankkal... Ez az egymás közti hadakozás mit sem változtatott a helyzeten, hiszen a király sem az egyik, sem a másik kívánságot nem fogadta el soha. Egyetlen eredmény az a hosszú vajudás, mely a koalíciós rendszer végső bukását megelőzte, hosszú ideig megbénította az egész államkormányzatot, és még jobban aláásta az országot és a Monarchia amúgy is csorbult tekintélyét.” Uo., 725.
- 24 Abády: „Milyen szörnyen aláás mindent a pártpolitika!” Uo., 397.
- 25 Ld. MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai beszél = Uó: Tárcák, karcolatok (1881–1908)*. Bp., Magyar Helikon, 1969, 298–303. (Mikszáth Kálmán művei 14.)
- 26 NAGY Miklós: *Virrasztók. Tanulmányok, cikkek*. Bp., Szépirodalmi, 1987, 262.
- 27 *A Hétköznapok. Egy magyar nábob*. Kárpáthy Zoltán.
- 28 FÁBRI Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., SKÍZ, 1991, 97.
- 29 MEZEI: *i. m.* (1973), 305.
- 30 John Lukács főművének tekintett munkájában a dokumentumokra támaszkodó történelmi regényt a történészek munkáival egyenrangúnak tekinti. A nemzettudat formálásában játszott szerepéről pedig ekképp nyilatkozik: „... a XX. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom az igazi történelem mikrokozmosza, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális.” LUKÁCS, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Ford. KOMÁROMY Rudolf, Bp., Európa, 2004, 283. „... századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi [...] nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák.” Uo., 270–271.
- 31 „... az úgynevezett dokumentarista regény, a regény mint történelem – éppen fordítottja a XIX. század történelmi regényének. A történelmi regényben a regény témája (a szellemi vagy más egyéni-emberi cselekmény szövődménye) a főtéma, az előtér; a történelem nagyméretű freskója pedig a háttér, amely arra szolgál, hogy színt, dimenziót adjon a szerelmi vagy más cselekmény valószínűségének. Az úgynevezett dokumentarista regény előtere, színtere, főtémája a történelem: az író érdeklődése elsősorban a történelemnek szól, s csak másodsorban a regénynek, illetve a szerelmi vagy családi szövődménynek, amelyben tudva-tudatlanul a történelem következményét látja.” Uo., 273.
- 32 LUKÁCS György: *A regény elmélete = Uó: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika / A regény elmélete (Ifjúkori művek)*. Ford. TANDORI Dezső, Bp., Magvető, 1975, 518–519.
- 33 Uo., 560–561.
- 34 Uo., 571–572.
- 35 SZERB Antal: *Hétköznapok és csodák = Uó: Gondolatok a könyvtárban*. Bp., Magvető, 1981, 481.
- 36 Uo., 496.
- 37 BODNÁR György: *Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával = Uó: Jövő múlt időben. Tanulmányok, eszszék, kritikák*. Bp., Balassi, 1998, 51.
- 38 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Látványszerűség és bibliai példázat Bánffy Miklós írói műveiben = Irodalomtörténet*, 1993, 4. sz., 775–801., 801.